Матчук А.Л.
Рівненський державний гуманітарний університет

ПСЕВДОПІДТЕКСТ

Наука, як відомо – один із способів (нарівні із мистецтвом) пізнання та відтворення дійсності. Накопичення знань в різних галузях науки зумовило необхідність їх об'єктивізації та засвоєння людством, що відбулося та відбувається через мову шляхом створення термінологічної бази (в широкому смислі цього виразу).

Літературознавство як одна із фундаментальних філологічних наук у повній мірі репрезентує дану тенденцію: існує термінологічний словник літературознавства, створений на основі загальних правил, принципів словотворення й творення термінів.

Термін "підтекст" в науці про літературу з'явився у зв'язку із діяльністю видатних театральних діячів К. Станіславського та Є. Вахтангова. Перший говорив про "підтекст ролі", другий – про необхідність пошуку підтексту кожної фрази". Однак саме явище має дуже давню історію. Його корені слід шукати вже у понятті "езопове мовлення", що за своєю сутністю є описовим зворотом, який виражає поняття "підтекст" - "прихований внутрішній смисл висловлювання, що випливає із співвідношень прямих словесних значень із контекстом ситуації" [1, с. 340].

До появи терміну існувало багато описових зворотів для назви такого явища як прихований смисл: "задня думка" (В. Бєлінський), "другий діалог" (М. Метерлінк), "думка без мови" (В. Соловйов), "покров слова" (М. Салтиков-Щедрін), "вищий смисл" (Л. Українка).

Слід зазначити, що вже і паралельно із функціонуванням терміну в літературознавстві фігурують такі вирази: "підводна частина айсберга" (Е. Гемінгвей), "розмитий текст" (Гарсіа Лорка), "струмінь під текстом" (А. Макаренко), "смислові нашарування" (В. Виноградов), "прихований внутрішній смисл" (В. Брюховецький та ін.).

Основна функція підтексту – доповнювати прямий смисл за рахунок прирощення смислу, джерела якого можуть бути різноманітними [6, с. 51-58]. Природньо, що у кожного феномена буття є своя протилежність. Логічно, що у підтексту є антипод – псевдопідтекст, який, навпаки, неусвідомлювано дезорієнтує читача, забарвлює сприйнятий ним матеріал його власною фантазією, деформуючи в такий спосіб авторський намір.

Псевдопідтекст твору найчастіше виявляє себе у таких формах:

а) підтекст – привид, коли читач дезорієнтований стереотипами мислення, сприймає текст неадекватно;

б) підтекст – фікція, який у свідомості читача спонукається туманним натяком автора (при недостачі об'єктивної інформації) на існування неіснуючої думки.

В такому випадку, за словами Д. Урнова, має місце "кошаче загравання з думкою" чи "аморфна психологічна вібрація" [8, с. 60-61].

Основні механізми виникнення псевдо тексту такі:

1. Намагання за автологічним твором розгледіти алюзію, алегорію чи символіку.

2. Домислювання на основі візуальних, орфоепічних асоціацій та фальшивих аналогій.

3. Вбачання у фантасмагоріях – реалій, у метафорах та символах – конкретики.

4. Перенос світоглядних позицій негативного героя на персону автора та вульгарні маніпуляції інформативними даними.

Проілюструємо згадані вище теоретичні положення літературними фактами. Прикладом спровокованого перетворення дитячого оповідання М. Зощенка "Приключения обезьяны" в публіцистичний твір з нібито політичним підтекстом служить постанова ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. "О журналах "Звезда" и "Ленинград", що кваліфікує цей твір як "злісно хуліганське зображення" автором "нашої дійсності", що супроводжується "антирадянськими випадами", оскільки нібито "він зображує радянських людей неробами і виродками, людьми нерозумними і примітивними". Антирадянську спрямованість оповідання Жданов побачив у намаганні автора вкласти в уста мавпи "гидотну… антирадянську синтенцію" щодо того, що "в зоопарку жити краще, ніж на волі, і що в клітці легше дихати, ніж серед радянських людей". Наявність прихованого змісту в цьому творі М. Зощенко, як відомо, заперечує в листі до Й.В. Сталіна від 26 серпня 1946р.: "…в цьому моєму оповіданні ніякого підтексту немає. І немає ніякого езопівського мовлення, - стверджує автор. Це весела картинка для дітей без щонайменшого мого злого наміру. І я даю в цім чесне слово". [7, с. 174].

Ще один цікавий приклад стосується А. Тарковського, який у суперечці з опонентом стверджував, що у фільмі "Сталкер" немає "ніяких таких, вибачте символів. У нас взагалі ні одної зашифрованої думки немає". "І якщо в ньому багато води – в буквальному смислі слова, а не в переносному, то, значить, так і треба. Але ніякої усвідомленої "теми води" автори в картину не вкладували", - запевняв він. [5, с. 225].

Хоча в процесі обговорення кінострічки чітко висловлювалась думка про наявність у ній символічних образів (тварина, дівчинка, вода), що і підтверджує об'єктивність існування такого феномена як псевдопідтекст.

Цікавим є спосіб об'єктивації псевдопідтексту на основі орфоепічних асоціацій, описаний в романі-анекдоті В. Войновича "Життя та незвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна", коли в "Заклад" прийшли анонімні листи, в одному з яких дуже спостережливий товариш просив звернути увагу на творчість поета Ісаковського. Його пісні звучать за допомогою радіо на весь Радянський Союз, в тому числі і пісня "Лучше нету того свету…", де є рядки "Как увижу, как услышу". "Однак, вважав він, що в цій фразі можна вловити дещо інше, якщо прислухатись: "каку вижу, каку слышу". "Спостережливий товариш пропонував запросити поета Куди Треба і спитати його прямо: "Це що? Помилка чи злий задум?" Принагідно автор листа повідомляв, що він вже сигналізував про цей кричущий факт в місцеву газету, проте відповіді не отримав. Вперте мовчання газети, - робив висновок спостережливий товариш, мимовільно наводить на думку, чи не знаходиться редактору злочинному зв'язку з поетом Ісаковським, а якщо знаходиться, то чи не є це ознакою розгалуженої шкідницької організації". [2, с. 49-50].

Особливим видом псевдопідтексту є додатковий ілюзорний зміст,що ґрунтується на фальшивих аналогіях, щ тлумачаться як упереджено-навмисні. В цьому випадку він постає перед читачем у формі висновку із певних інформативних даних, смислове поєднання котрих становить прикру випадковість. Ілюструє цей різновид історія, що трапилась із Сашею Панкратовим – героєм роману А. Рибакова "Діти Арбату". Готуючи святкову газету Саша випадково розмістив під портретами передовиків сатиричні матеріали, що створило можливість сприймати їх як нібито навмисне завуальовані підтекстовки. Це стало формальним приводом для арешту юнака.

Специфічне тлумачення деяких сучасних йому творів О. Попівим (30-ті роки) засвідчує наявність такого механізму появи псевдопідтексту як вбачання конкретики у фантасмагоріях,

метафорах та символах. Це стосується, наприклад, такого жанру як літературна казка. У статті “Дитяча література на переломі” він критикує казку П. Тичини “Івасик-телесик”, приписуючи їй підтекст – ілюзії. Тичина, на думку автора статті, “єдиним орієнтиром” для героя робить материн голос, “виховуючи таким чином у радянських дітей “ізольовано родинні настрої”. [4, с. 303]. Подібний механізм формування псевдопідтексту О. Попів зреалізував при аналізі казки В. Тодосова “Як горобчик свою рідню шукав”, вважаючи, що в ній існує, так би мовити, ідеалізація “мертвої доби трохи чи не натуралістичного господарства”. “Авторові туди й дорога, а дітей наших штовхати туди казкою не дозволимо”, - пише професор, директор інституту педагогіки [4, с. 303].

Таким чином описаний механізм створення псевдотексту дає можливість будь кому приписувати неіснуючі смисли. С.Волк відзначає, що в період культу особистості нерідко використовувалось читання газетних заголовків через один, складування половинок різних слів, просвічування газетної сторінки на світлі, щоби побачити, чи не виходить різних місцях газетної сторінки, який-небудь антирадянський смисл [3, с. 5].

Подібна ситуація описана в романі В. Дудінцева “Білі шати”. Його персонаж Цвях засвідчував, що в тридцяті роки луди періодично втрачали розум і шукали в простих речах (малюнок на сірниковій коробці, обгортка шкільного зошита) замасковані антирадянські випади.

Таким чином упереджені маніпулятивні дії ставали чинниками формування псевдопідтексту, неіснуючого смислу. Найбільш цинічним прийомом створення псевдопідтексту є приписування світоглядних позицій та моральних установок негативного персонажа автору твору і на цій підставі висування йому різного роду звинувачень. Саме з таких позицій радянська критика формувала в суспільстві ставлення до поезії В. Висоцького та до нього самого.

Ми розглянули найбільш типові зразки об’єктивації псевдопідтексту. Насправді ж існує більше механізмів і способів його вираження. Проте, у всіх випадках інформаційне значення та комунікативні функції даного феномена – негативні, бо читач (реципієнт) неусвідомлювано приписує власну версію розуміння тексту автору. Тому подальший всебічний і глибинний теоретичний аналіз проблеми псевдопідтексту має суттєве значення. Це зумовлює і логіку появи даного терміну.

Література

1. Брюховецький В.С. Подтекст /В.С. Брюховецкий// Украинская Советская Энциклопедия. – 2-е изд. – К.: Главная Редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1982. – Т.8. – С. 340.

2. В. Войнович “Жизнь и необычайные приключения солдата Ивана Чонкина” /Владимир Войнович// Юность. № 1 – 1989. – С. 34-63.

3. Волк С. Чудеса на просвет /С. Волк// Аргументы и факты. – 1989. - № 4 /январь/. – С. 5.

4. Іванюк С. Історія прекрасної заложниці /Сергій Іванюк// 20-і роки: літературні дискусії, полеміки. Упоряд. В.Г. Дончик. – К.: Дніпро, 1991. – С. 289-313.

5. Лойша В. Такое кино /В. Лойша// Дружба народов. – 1989. № 1. – С. 214-233.

6. Матчук А. Підтекст у літературі ХХ століття /Алла Матчук// Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. Х. спеціальний. – Рівне: РДГУ, 2001. – С. 51-58.

7. Томашевський Ю. "…Писатель с перепуганной душой – это уже потеря квалификации" /Ю.Томашевский// Дружба народов. – 1988. - № 3. – С. 168-189.

8. Урнов Д. Мысль изреченная и скрытая / Д. Урнов// Вопросы литературы. – 1971. - № 7. – С. 53-65.